

„LELKIISMERET? UGYAN HOL AZ?”

GYENGE ZOLTÁN

A cím egy idézet. Shakespeare *A vihar* című színművéből származik. Engedtessék meg egy személyes élmény. Egyetemista koromban magam is játszottam egy „viharos Vihar” feldolgozásban. Színészi tehetségre jellemző volt a szerep, amit kaptam, és az nem volt más, mint Caliban. Az előadás nagy sikert aratott, bár így visszagondolva, több helyen meglehetősen bárgyú és direkt volt. Én például mint Caliban, az akkori (80-as évek) értelmiségi-rabszolgáját megszemélyesítendő, öltönyben és nyakkendőben egy írógép előtt ülve fejhangon üvöltöztem („Szabadság hej-hó, szabadság hej-hó!”); és nem csupán Shakespeare, hanem – ha jól emlékszem – Hamvas Béla szövegeket is. Az öltönyös rabszolga az akkori értelmiségi sorsot lett volna hivatott kifejezni, az üvöltözéssel pedig a saját tehetségtelenségem foglya voltam, mivel nem igazán tudtam akár egy mondatot is úgy elmondani, hogy annak színházi értelemben a kínos röhögésen kívül bármilyen hatása legyen. Ezt követően gyorsan át is nyergeltem a rendezésre, ott legalább hiányos tehetségem senkit sem zavart. Innen tehát az indíttatás, hogy a megadott téma (lelkiismeret) alapján óhatatlanul *A vihar* egyik jelenete jutott az eszembe.

Abból is egy olyan epizód, ahol Alonso, a nápolyi király, akit jó (vagy rossz) sorsa Prospero szízetére vetett, Ariel ügyeskedésének köszönhetően álomba szenderül. A szigeten együtt vannak Prospero volt ellenségei, bitorló öccse Antonio, valamint Alonso király testvére Sebastian. A történetnek egy pontján Ariel tehát álmot bocsát Sebastian és Antonio kivételével mindenkire. A szituáció így adott: egy lakatlannak vélt sziget, egy alvó király, és egy hataloméhes öcsike. És ekkor megszólal Prospero galád testvére, Antonio.

ANTONIO

*„Ó, nemes Sebastian –mi lenne – csitt:
De szinte látom arcodon, mivé
Kellene lenned. Szól az alkalom,
S erős fantáziám egy koronát
Lát hullani a fejedre.”*

Ha valaki nem teljesen hülye, akkor pontosan érti, mire gondol Antonio. Itt az alkalom: egy karddöfés csupán az alvó testvér szívébe, és a korona rögtön az öccsére száll, tekintettel arra, hogy fiát mindenki holtnak hiszi.

ANTONIO

*„Ha tudnád, hogy szívedhez nőtt a terv,
Amelyet csak gúnyolsz! Tépdesed s csak annál
Csábítóbb, meztelen! Ha így apadsz,
Majd könnyen megfeneklesz, gyávaságból
Vagy lustaságból.”*

Majd erre SEBASTIAN (csöppet sem meglepő) válasza:

*„Kérlek, csak tovább.
Szemed vágása s arcod oly beszédet
Látszik ígérni, oly szülést valóban,
Amelyet fáj megszülni.”*

Nocsak! Ez azt jelenti, hogy a terv tetszik, de a kivitelezést valami még visszatartja. És előtte a példa éppen Antonio esete, aki letaszította a trónjáról testvérét, Prosperot. De a példa az mégiscsak példa (értékű).

SEBASTIAN

*„Eszembe jut,
Hogy ültél bátyád, Prospero helyébe.*

ANTONIO

*Igaz: s nem áll-e jobban a ruhám,
Mint azelőtt? Bátyám szolgálói, kik
Társaim voltak, most alattam állnak”*

Világos beszéd. Csak döntés kérdése, és néhány centi a szívbe. De valami még visszatartja Sebastiant. Mi is az?

SEBASTIAN

„De hát a lelkiismeret?”

A válasz meglepő vagy legalábbis elgondolkoztató.

ANTONIO

*„Uram, hol az? Ha volna lábfagyás,
Lerúgatná a csizmámat; de ezt
Az istenséget szívemben nem érzem.”*

Ahá! A lelkiismeret. De vizsgáljuk meg pontosabban a szituációt! Menjünk vissza kicsit a szofistákhoz. A szofisták a Kr.e. V-IV. század környékén kellemesen elvitatkoztak arról, amit majd csak a XVII-XVIII. század fedez fel újra, hogy ti. honnan erednek a törvények? A kérdés korábban nem kérdés,

mert általános közmegegyezés szól arról, hogy a törvények isteni eredetűek. A szofisták ellenben mást gondoltak. Mit is mond Prótagorasz?

„πᾶσι τοῖς ἰσχυροῖς καὶ τοῖς ἀποδυνάστευτοις ἐπιβάλλει τὸ νόμον ὁ ἄνθρωπος”¹⁸⁷
 „πᾶσι τοῖς ἰσχυροῖς καὶ τοῖς ἀποδυνάστευτοις ἐπιβάλλει τὸ νόμον ὁ ἄνθρωπος”¹⁸⁸

„Azaz – m” Minden dolognak mértéke az ember, a létezőknek, amiként léteznek, a nem létezőknek, amiként nem léteznek.” Így a törvények is. Korábban a törvények és egyáltalán az állam intézményei az isteni törvényből eredtek, megkérdőjelezésük szóba sem kerülhetett. Más lett azonban a helyzet az állami berendezkedés megváltozásával. Mivel a hatalomba bárki bekerülhetett, az addig konstansnak és isteni eredetűnek tartott törvények nem feleltek meg minden vonatkozásban a megváltozott elvárásoknak, ezért felülvizsgálatra szorultak. A szofisták radikálisan változtatták meg a paradigmákat azzal, hogy nyíltan kijelentették: a törvények, pontosabban az állam törvényei nem természet szerint adóttak, hanem emberi alkotások. Ha a törvények viszont nem phüszei (természeti), hanem nomoi vagy theszai eredetűek (emberi alkotások), akkor ezeket a törvényeket – legalábbis elviekben – a magasabb phüszei törvényre hivatkozva át lehet hágni. Vagy talán nem?

De honnan is erednek a törvényeink? Kritiasz, Platón nagybátyja, a demokráciának elszánt és esküdt ellenfele volt, akit a peloponnészoszi háborút lezáró béke után a harminc zsarnok tagjai közé választott. *G.B.Kerferd* amerikai debil klasszikafilológus valószínűleg óvodásoknak szánt könyvében (Nota bene! Miért pont ezt a könyvet kellett lefordítani magyarra, amikor annyi komoly szerző létezik?) őt kizárja a szofisták köréből. Kritiasz – és ha valóban ő a szerzője a műnek, nehéz nem a szofisták közé sorolni – *Sziszüphosz*¹⁸⁸ című drámájában egyértelműen kiáll amellett, hogy a törvények emberi alkotások, közmegegyezés révén jöttek létre. Sőt szinte az isten-hit és a vallás is emberi alkotások. Szerinte volt idő – írja – amikor az emberi élet az „állatokéhoz volt hasonlatos”. A jót nem jutalmazták akkoriban, ahogy a rosszat sem büntették. Azaz az őszállapot bellum omnia contra omnes, amikor homo homini lupus est (és még sorolhatnám az efféle lózungokat a XVII. századból), vagyis a fogat fogért, szemet szemért elve érvényesült. Aztán az emberek felismerték, hogy a fogat fogért, szemet szemért elve az csak sok-sok fogatlan, és sok-sok vak embert eredményez, azaz nem vezet sehová. Ekkor aztán – így a szerző – törvényt szereztek, mely a vétket visszatartotta.

Csak egy rövid kitérőt, ha szabad, és rögvést a XVIII. század végére. *Schelling* szerint a jogi rendszer az egymásnak feszülő erők koordinációja, összehangolása. Mindennek az alapja az egyén önállósága (*Selbstheit*),

¹⁸⁷ H. Diels: *Die Fragmente der Vorsokratiker*. II. Bd. Berlin 1922. B.1.

¹⁸⁸ Diels. 1.Fr.25. ill. vö. W. Capelle: *Die Vorsokratiker*. Berlin: Akademie Verlag 1958. 378.skk.o.

amelyben természetesen benne van az „önzés”, az „önösség” is. Ennek önként vállalt korlátok közé szorítása az, amely az erkölcsi világ alapját jelenti. A „Zwangsrecht” (kényszerítő jog) lényegét abban lehet összefoglalni, hogy ha valaki az egyén morális szabadsága ellen tör, annak joga lesz vele szemben jogot állítani, és joga lesz a jogot kikényszeríteni.¹⁸⁹ Ez az első megközelítésben azon áll vagy bukik, hogy milyen erőhatalommal rendelkezik az egyén joga kikényszerítésére (milyen fizikai erő áll rendelkezésére). A kikényszerítés ekkor részben bizonytalan, részben önkény alapján történik, eredménye is fölöttébb kétséges. A kényszer és az önkény pedig újra fizikai kényszert szül. Ugyanis mindkét oldalon a „*Selbtheit*” és a korlátlan szabadság vágya áll mindentől függetlenül, és (még) korlátozás mentesen, azaz mint „*Zwangsrecht*”, de ez elégtelen állapot, mert szükség van olyan erőre, amely anélkül képes kikényszeríteni a jogot, hogy azzal újabb erőszakot szülne, ez lesz harmadik mozzanatként a „*Staatsrecht*” (államjog)¹⁹⁰. Lényege pedig abban áll: ha jogomat megsérti valaki, akkor saját jogomat nem én fogom kikényszeríteni, hanem azt ráhagyományozom a szuverenitás hordozójára, hogy tegye meg.

Kritiasz tehát így folytatja: ha valaki ekkor bűnözött, akkor mármost büntetés alá esett. Tehát a törvények megtiltották, hogy az emberek nyíltan erőszakoskodjanak – de igazi reálpolitikusként (nem hiába volt mellékállásban türannosz!) hozzáteszi: ezért csak titokban teheték. Vagyis betartom a törvényeket, de nem azért, mert jófiú vagyok, hanem mert félek a következményeitől. És a lelkiismeret?

Mielőtt erre kitérnék, engedtessek meg egy mese tanulságát elemezni. A mese Platónról származik, és a lüd király gyűrűjéről szól. A mese elmondja, hogy Lüdia királya egyik pásztor volt az ország akkori uralkodójánál. Egyszer egy nagy felhőszakadás után egy szakadékban talált egy barlangot, abban egy óriás páncélos tetemet, akinek a kezéről legott lehúzott egy gyűrűt és magához vette. A gyűrűvel visszatért a pásztorokhoz és a tűznél ülve egyszer csak véletlenül befelé fordította a gyűrűt, mire láthatatlanná változott. Mikor erre rájött, mit tett ez a derék pásztor? Elment a király elé, annak feleségét elcsábította, a király életére tört, megölte, és ő lett a király. Nos, ezzel kapcsolatban hangzik el a kérdés: „Ha mármost két ilyen gyűrű volna, s az egyiket az igazságos, a másikat az igazságtalan ember húzná fel, minden valószínűség szerint alig akadna egyetlenegy olyan acélszilárd jellemű ember is, aki megmaradna az igazságosság mellett.”¹⁹¹ Mit mond nekünk ez a mese? Ugyanazt, mint Kritiasz története. A bűntől leginkább az tart vissza, ha

¹⁸⁹ Vö. Ezzel kapcsolatban Kuno Fischer elemzése. In: Fischer: *Schellings Leben, Werke und Lehre*. Heidelberg: Winter 1902. Id.kiad. 297. o.

¹⁹⁰ Schellingnek egy 1796-os írásáról van szó, címe is árulkodó: *Neue Deduktion des Naturrechts*

¹⁹¹ Platón: *Állam* I. 360.b.

bízunk abban, hogy tettünk homályban, titokban marad. Mindenki követ el kisebb-nagyobb vétkeket, stikliket, az ember például azért száguldozik a kocsijával, mert bízunk abban, hogy tette homályban marad, az illetékes közeg mással van elfoglalva stb. és akkor fékez nagyokat, ha mindenféle feldrótózott rendőrnek látszó tárgyat vél felfedezni az út mellett. Vagy nyilván nem akkor megyünk át a zebrán a pirosban, ha a másik oldalon ugyancsak rendőrnek látszó alak ácsorog, hanem akkor, amikor bízunk abban, hogy nem látja senki.

Kritiasz egyébként még tovább megy. Mivel világosan látja, hogy a törvények csak azokat a bűnöket büntetik meg, amelyek napfényre kerülnek, ezért azt állítja, hogy ekkor jött egy ravasz és okos koponya, aki „kitalálta” az istenektől való félelmet, és azt mondta: van egy lény, aki mindent lát és hall, amit az emberek tesznek és mondanak, sőt azt is látja, hogy mit gondolnak.

De maradjunk az emberi törvényeknél. Mindkét szerző szerint tehát a törvényeket azért tartjuk be, mert félünk attól, ha napvilágra kerül, akkor megbüntetnek. Ha nem kell ettől félnünk, akkor a bűntől sem tart vissza semmi. De hát Shakespeare története is ezt mondja! Egy: alszanak. Kettő: lakatlan szigeten vannak. Három: nincs szemtanú, ergo nincs felelősségre vonás. Tegyük már meg – sürges Antonio. És Sebastian nem is kell soká kérlelni.

ANTONIO

*„Itt fekszik bátyád, földön – s mint a föld.
Ha lenne, ami látszik lenni, holt –
Kit engedelmes töröm három ujjnyi
Darabja végleg lefektethet; és
Te is szemet hunyathatsz végleg e vén
Szatyorral, Okos Jancsival (ez Gonzaló – Gy.Z.), nehogy
Utunkba álljon: mert a többi kap
Rajtunk, mint macska a tejen; maguk
Számolják majd a percekét, ha mi
Azt mondjuk, üt az óra.”*

SEBASTIAN

*„Nos, barátom,
Te lész a mintám: mint te Milánót,
Megszerzem Nápolyt: húzd ki kardod: egy
Csapás megvált adódtól s engemet
Hálás királyoddá tesz.”*

A kocka el van vetve, a herceg döntött, hogy testvérét és jó emberét megöli.

Nagyon fontos azonban Shakespeare és a kritiaszi világ közti különbség. Kritiasz szerint kell egy emberfeletti lény, aki a titokban szótt vétket is megbünteti. Az egyházi igazságszolgáltatás évszázadokig ugyanebben a hitben élt,

azzal felruházva magát, hogy egy vasárnapi elrebegett bűnbánat után feloldozást adhat, főként ha nagyot koppan a perselybe dobott pénz. Ha a léleknek nem is, a papoknak mindenképp hozott valamit. Gondoljunk csak arra, hogy mit is ír erről a XIX. század közepén, félig a halálos ágyán, a mélyen hívó Kierkegaard. Vagyis – visszatérve Platónhoz és Kritiaszhoz – külső tényező szükséges a törvények mellé.

Ezzel szemben Shakespeare bűnözője még egy pillanatra hátrahőköl, és még azután is győzködni kell. Mi ez, ami még néhány percre visszatartja? A lelkiismeret. Amit ugye Antonio nem ismer.

Nos, éppen ez az, ami Shakespeare hőseit oly érdekessé teszi. Az antik tragédiákban a sors dönt. Antigonának nincs más választása, ahogy Oidipusznak sem. A bűnök végigsöpörnek minden nemzedéken. Antigoné nem tehet mást, mint eltemeti testvérét. Oidipusz nem tehet mást, minthogy megöli apját és feleségül veszi az anyját, majd keresve a bűnöst, önmagát marcangolja szét. Ez mind-mind a sors rendeltetése. „A szabadság legnagyobb gondolata – írja a tragédiáról Schelling – és legnagyobb győzelme az, amikor az ember valamilyen kikerülhetetlen bűnért is magára veszi a büntetést, hogy ily módon önnön szabadságának elvesztésében éppen ezt a szabadságot bizonyítsa, és pusztulása a szabad akarat végső kinyilvánítása legyen.”¹⁹² Ezt tartja ő a tragédia fenséges voltának, a szabadság megdicsőülésének és a szükségyszerűséggel való „legteljesebb azonosulásnak”.¹⁹³ De Shakespeare-nél már nem egyszerűen (egyszerűen?) a sors működik. Hanem a *jellem*. A jellem dönt, az lép a sors helyébe. Bár magában a jellemeiben – főként Shakespeare-nél – mégiscsak van valami végzetes. És persze az égiek itt is jelen vannak, boszorkányok (Macbeth), szellemek (Hamlet) képében, de azok csak *jelet* adnak – miként az istenség Delphoi-ban – de nem vezetik a történések menetét. Macbeth dönthetne úgy, hogy nem hisz a boszorkányoknak, és akkor nem menne tovább a végzetes úton. Dönthetne, ahogy Banquo is döntött, és nem hitt a szavaknak. De döntésével *démonivá* válik.

A démoni nem evilágból való, bár itt él közöttünk, és teljesen hétköznapi arca van. A démoni maga az erő, a delejes sugárzás, amelytől, ha a bűvkörébe kerülsz, nem tudsz szabadulni. A démoni a mágikus, a démoninak karizmatikus ereje van, az is csodálja, aki közben gyűlöli. A démoni Macbeth, Richárd vagy éppen Don Juan. Nekik semmi közük a jó vagy rossz kategóriáihoz, semmi közük a lelkiismerethez. Sőt! Nem is értik, mi az a lelkiismeret. Azonban nehogy összekeverjük: a lelkiismeret hiánya nem azonos a démonival. A kisstílusú gazember is lehet lelkiismeretlen, és legkevésbé sem démoni. Ez a nyomorult Antonio vagy Sebastian sok minden, csak nem démoni. Leginkább szánalomra méltó. Mindkettő igazi ressentiment. A démoni pedig

¹⁹² F. J. Schelling: *A művészet filozófiája*. Budapest: Akadémiai Kiadó 1991. 386. o.

¹⁹³ Uo. 388. o.

éppen nem ressentiment, sőt éppen azt bosszantja leginkább. A ressentiment csodálja azt, ami nem lehet, csodálva irigyl, de azzá válni nem mer. Mert a ressentiment is démoni akar lenni, csak nincs hozzá ereje, bátorsága, karizmája. A démoni végigszáguld a világon, feltűnik itt és ott, majd mint egy szélvihar tovasuhan, de addig mindent felfogat, mindent összekuszál, a kötelekeket széttépi, ami addig egyszerű volt, összezavarja, ami bonyolult, azt megoldhatatlanná teszi. A szabályt és a rendet nem tűri (nem is érti), ahogy a lelkiismeret szavát sem hallja. Don Juan megerőszakol egy lányt, sok lányt, megöl egy apát, de egy pillanatig sem gyötri a lelkiismeret. Richárd megöl egy férjet, és a koporsója mellett elcsábítja annak feleségét. Lelkiismeret – ugyan! Hol az? Claudius más. Benne valahol él talán a lelkiismeret vagy csak túl gyáva. Ő nem is démoni, ő annál sokkal kisszerűbb, hisz nem vállalja a vétkét; a gyilkosságot is akkor követi el, amikor biztos abban, hogy nem látja senki. Álmában, méreggel öli meg a királyt. Az egérfogó jelenetnek semmi hatása sem lenne egy Macbeth, vagy egy Richárd esetében. Ők kacagnának rajta a legjobban. A lelkiismeret hiányát mi sem mutatja jobban, mint az, hogy amikor közeledik hozzájuk a végzet, akár Richárd, akár Don Juan nem kér a megbocsátásból. „Távozz tőlem, vén őrzőngő!” – mondja Giovanni a Kőszobornak, amikor az megbánásra hívja fel őt. És Macbeth? Ugyanúgy bevárja végzetét, mint Giovanni.

MACDUFF:

„Add meg magad gyáva szív.”

MACBETH:

*„Nem adom meg! –
Csókoljam a földet Malcolm előtt,
A etessen a csőcselék szitka? Bár
Birnam erdeje feljött Dunsinene-re,
S te állsz előttem, kit nem anya szült:
Megpróbálok a végsőt.”*

Vagyis a jóslat beteljesült. Ami teljes képtelenség volt, az is megtörtént, azaz minden józan belátás azt erősítené, hogy nincs tovább. A józan ész vagy a menekülést vagy a bocsánatkérést sugallná. Na de hol itt a józan ész?

Vagy nézzük Richárdot. Ott is ugyanez a helyzet, amikor Catesby menekülésre biztatja (ahogy Leporello az operában Giovannit).

RICHARD:

„Lovat! Lovat! Országomat egy lóért!”

CATESBY:

„Szerzek egy lovat! Menekülj uram.”

Ő még azt hiszi, hogy Richárdnak azért van szüksége e nemes állatra, mert el akarja hagyni a csatamezőt. Kétszerű gondolkodás, kétszerű alaktól, amilyen Catesby. Richárd megvető válasza sem késik.

RICHÁRD:

„Rabszolga vagy! Most életem a tét
És én bevárom a kocka szeszélyét.”

A „kocka szeszélye” a nemezis (νέμεσις), a végzet beteljesülése. Richárd tudatosan választott, eldöntötte, hogy e fuvolázó békekorban az a legizgalmasabb, ha gazember lesz, de vállalja is ennek a következményeit. Hogy elbűjjon, az nem illik hozzá, az rabszolgának való. Számára Richmond csak szánalomra méltó bolond, és egyébként céljai sem különböznek, csak Richmond tisztülőbb gazember, mint Richárd. Ő megbocsát („Bocsássunk meg a szökött katonáknak.”), ő megbékít – mint egy földre szállt, testet öltött „Versöhner” – aki visszatér a nyugodt és fuvolázó békekorhoz:

RICHMOND:

„A piros rózsá, s a fehér kibékül;
a szép kőtéshez nevéssen az ég,
mely harcainkra zord szemmel tekintett”

Éljen hát a sarastrói fényesség! Amelyben semmi helye a sötétnek. Ahol minden előre kiszámítható, egy egyenlet ugyanúgy, mint egy örült, szerelmes tett. Ez a világ maga a kiszámíthatóság és megmérhetőség. A lelkiismeretesek békés, nyugodt és hihetetlenül *unalmas* világa. A Don Ottaviók, a Richmondok, a Fortimbrasok, Malcolmok pitiáner világa. Sebastian ebben is megmutatja, hogy mennyire más attitűd. Az ő bukása után nem marad semmi hiányérzet. Prospero, a nagy machinátor, ügyesen keveri a kártyákat, benne is van valami nagyszerű. Sebastianban, Antonioban, Malcolmban semmi. Egyszerűek, mint egy pozitívista barom. Meg lehet nyugodni: a nagy cselszövők mind halottak. És ez valóban megnyugtató. Csak a világ lett olyan érthetetlenül szürke.

Miért van az, hogy egy Poloniusról, egy Stanley-ről, vagy egy Masettoról senki nem ír drámát? A nagy gazemberek gyűlöletesek. De nagyok – mint gazemberek.